कला व वाणिज्य महाविद्यालय
वडुज ता. खटाव जि. सातारा

नाव :- बागल सुशांत नानासो

वर्ग :- बी .ए .भाग .३

परिक्षाक्रमांक.५०३

विषय :-मराठी काव्यशास्त्र

पेपर क्रमांक

सन २०१५.१६

Scanned with CamScanner

प्रस्तावना

लावणी हा महाराष्ट्रातील कलाप्रकार आहे. लावणी हा महाराष्ट्राचा अतिशय लोकप्रिय लोककलाप्रकार आहे. लवण म्हणजे सुंदर. लवण या शब्दावरुन लावण्यगीत वा लावणी शब्द तयार झाला आहे. लावणी म्हणजे गीत, नृत्य, आणि अदाकारी यांचा त्रिवेणी संगम लावणी शृंगारची खाण महाराष्ट्राची शान आहे.

'लावणी' च्या उत्पत्ती विषय दोन स्वतंत्र विचारप्रवाह आहेत. लावणीचे मूळ संतांच्या विरण्या, गौळणी, बाळक्रीडेचे अभंग यात दिसते. संतांचे संस्कार घेऊन तंतांनी म्हणजे शाहिरांनी ज्या विविध रसांच्या रचना केल्या त्यात लावणीही होती. आपल्याकडील संतांचे संस्कार हे तंतांवर होते.

लावणीच्या मूळ हालाच्या 'सप्तशती'त आढळते, आणि हा ग्रंथ वाशीम येथे लिहला गेला. म्हणजेच विदर्भांतच लावणीचा जन्म झाला असावा. लावणी ही लोकजीवनाशी सबंधित रचना आहे. लोकांमध्ये रुढ असलेल्या संकल्पना संकेत, लोकाचार या लौकिक बाबीवर लावण्या आढळतात. लावणीचे बिजे रंगपंचमीच्या उत्सवात असण्याची शक्यताही वर्तवली जाते.

देऊळगावराजा जिल्हा बुलढाणा येथील अठराव्या शतकातील नारुबापूने लिहलेली लावणी अनंत फंदींनी प्रकाशित केली आहे. महार समाजातील लावण्याचे स्वरुप आगळे वेगळे आहे. खल्लार जि अमरावती येथील श्री गुलाबराव खंडारे ह्यांनी लावणींची परंपरा कित्येक वर्ष चालविली होती. ह्या लावण्यांचे स्वरुप प्रेमकथा वा करुण शृंगारकथा असे असायचे बायजाबाई नावाच्या सुंदर स्त्रीवरील त्यांची लावणी प्रसिद्ध होती.

Scanned with CamScanner

लावणीचे स्वरुप

महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक वारसा असलेली लावणी महाराष्ट्रात अतिशय लोकप्रिय आहे. वाघ गीतांच्या तालावर लावणी गाऊन, नाचून सादर केली जाते मुळात लोकगीताशी असून लोकगीतातील ठेका, आशयय व अनुभव लावणीत दिसून येतो. सर्वसामान्यांच्या भावना चित्रित करण्याकरीता या लोककला प्रकाराचा प्रभावी वापर करण्यात आला. सुंरवातीच्या काळात नाच्यापोऱ्या लावणी सादर होतना ती अधिक बहारदार बनली. आपल्या पायांतील चाळांच्या नादातून रंगतदार बनलेल्या लावणीला 'रंगबाजी' असेही म्हणतात.

लावणीमध्ये वादये व नृत्य यांचा समावेश असल्याने लावण्या खूपच रंगतदार होतात. लावणी हा एक सांस्कृतिक वारसा आहे शृंगार विरहाचा पारिपोष करणारी गाणी या गायन प्रकारात प्रामुख्याने गायिल्या जातात. छक्कड, भेदिक, महारी ढोलकीच्या लावण्या असे लावणीचे प्रकारही आहेत. शाहिरांनी शृगारिक लावण्या जरी अधिक प्रमाणात लिहल्या, तरी उपदेशपर, पारमार्थिक आणि अध्यात्मिक रचनासुद्धा त्यांनी केल्या.

लावणी या छंदाचे स्वरुप अस्सल मराठी वाटत असले, तरी त्यांचे मूळ हिंदुस्तानात आहे असे दिसते. अशा या प्रभाकर मांडे यांचे मत आहे स्थूलमानाने लावणी अनागार समाजासमोर सादर केली जात असल्यामुळे, त्याचे स्वरुपाची रचना शाहिरांनी केली आहे. स्त्रीयांच्या सहभागातील लावण्या हया बैठकितच सादर होत असत. पेशवाईच्या अस्तानंतर शाहिरांचा राजाश्रय गेल्यामुळे ते सैरभर झाले. उदरनिर्वाहासाठी व लोकरंजनाचा उद्‌देश समोर ठेवून उघाडयावर तमाशाचे फड उभे झाले, आणि शृंगारीक लावणी ही तमाशाचे मुख्य केंद्र बनली वर्षानुवर्ष लावणीचा प्रभाव लोकांच्या मनावर कायम आहे. स्त्री पुरुष संबधातील विविद्धि छटा मराठी लावणीने जश्या रंगविलेल्या आहेत त्या प्रमाणे दुसऱ्या कोणत्या भाषेने रंगविल्या असतील असे वाटत नाही. लावणी म्हणजे शृंगार, प्रणव असा समज आहे. पण लावणी म्हणजे शृंगारीक भावभावनांचा लावणीत प्रभाव असला तरी लावणीमध्ये पौराणिक, अध्यात्मिक, सामाजिक, काल्पनिक, असे लौकिक विषय हाताळले जातात.

Scanned with CamScanner

लावणीची परंपरा

लावणीची परंपरा ही प्राचीन असून पोवाडयाप्रमाणे लावणीचा उल्लेख प्राचीन ग्रंथात आला आहे. मराठीतील आदय ग्रंथात कवी मुकुंदराज यांच्या एका अभंगव्दारे यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. तो पुढीलप्रमाणे :

- **मुकुंदराज :**
  ''सत्व तम रज गेले निरसोनी द्रशाची लावणी कैसी जाली। गेली गा माझारी पाहतांना दिसे। स्वंये ते प्रकाशं सदोसदित आता बाहेरी ही पाहतांची जरी। शुन्याची ओवरी गायियेली''
  मुकुंदराजांच्या अभंगात 'लावणी हा शब्द लावणे, रचना करणे, सृष्टीची निर्मिती या अर्थाने आलेला आहे.

- **डॉ.क्र.पा.कुलकर्णी :**
  ''लापणिका'' या संस्कृत शब्दापासून 'लावणी' हा शब्द तयार झाला असावा. 'लावणिका' हा शब्द महानुभव साहीत्यात केशवराजसुरी यांनी वापरला आहे. त्यांच्या ग्रंथाचे नाव 'लापणिका' असे आहे.

- 'लावणी' हा शब्द संस्कृत ''लू'' या धातूवरून आला ''लू'' म्हणजे कापणी पीक कापणीच्या वेळी म्हणायचे गीत ती ''लावणी''.

- 'लवन' म्हणजे 'सुंदर' यावरुन लावण्य–लावणी शब्द तयार झाला.

- 'लावणी' नृत्यात नर्तकी शरीर सहजपणे लववते म्हणून 'लावणी' त्यावरुन लावणी.

Scanned with CamScanner

- ‘लापनिका’ या संस्कृत शब्दापासून ‘लावणी’ हा शब्द तयार झाला असावा लापनिक हा शब्द महानुभव साहित्यात केशवराव सुरी यांनी वापरला आहे. त्यांच्या ग्रंथाचे नाव ‘लापनिका’ असे आहे.

- ‘लावणी’ हा शब्द ज्ञानेश्वरांनी सोळाव्या अध्यायात वापरला आहे :
  तेया निरोपनाचेनि नावे। अध्यायपद सोळावे ।
  लावणी पाहता जाणवे। मागितला वरी ।।

- ज्ञानेश्वरांनी लावणी हा शब्द मांडणी रचना या अर्थाने उपायोजिला आहे. लावण्य हा शब्दही ज्ञानेश्वरीत आला आहे. :
  देशियेचे लावण्य। हिरोनि आणिले तारुण्य
  मग रचिले अगन्य । गीतात्व ।।

लावणीचे प्रकार

लावणी ही वाचण्याचा वाङ्:मय प्रकारात नसून ती ऐकण्याचा व प्रामुख्याने पाहन्याचा प्रकार आहे. तसेच लावणीचे मुख्यता तीन प्रकार आहेत. नृत्यप्रधान , गानप्रधान आणि अदाकारीप्रधान लावणी . प्रारंभकाळात लावणी गेय स्वरूपात ज्ञात होती नृत्यप्रधान लावणी हे अगदी अलीकडच्या काळातील रूप होय. जुन्नरू ,हौधाची ,बालेघाटी , छकुड ,पंढरपुरीबाजाची अशी लावणीची विविध रूपे आहे. तसेच लावणीचे सात प्रकार आहे

१. **फडाची लावणी** :- नाच्या,सोंगाडया व नृत्य अभिनयाच्या जोडीने गायलेली लावणी.

२. **बैठकीची लावणी** :- तबला ,पेटी ,तंबुरी या बरोबर बैठकीत गायलेली लावणी.

३. **बालघाटी** :- विरह - दु:खाची भावना आळवणारी लावणी.

४. **छक्कड** :- उत्तान -शृंगारिक आशय असणारी लावणी.

५. **सवाल जबाबयुक्त लावणी** :- कलगीतुरेवाली प्रश्नोत्तरे असलेली लावणी.

६. **चौकाची लावणी** :- चार चौकाची. चार वेळा चाली बदलणारी लावणी.

७. **प्रतिकात्मक लावणी** :- स्त्री-पुरूषांच्या भावना प्रतीकातून माडणारी लावणी.

Scanned with CamScanner

नाचू किती

लघबग लघबग बिगी बिगी नाचत आली
थुई थुई नाचत आली
नाचू किती लाजू किती कंबर लचकली
नाचू किती लाजू किती कंबर लचकली
ठेच लागली जाता जाता जाडवी कचकली
बाई माझी जाडवी कचकली
नाचू किती लाजू किती कंबर लचकली
नाचू किती लाजू किती कंबर लचकली
बाजार पेठ कोल्हापूरची काय म्हणू हिला
नखरेल नार हि सोळा जातीची दिसली खरीतला
नाचू किती लाजू किती कंबर लचकली
नाचू किती लाजू किती कंबर लचकली
हे ज्वाणीच चाललय गुराळ चाललय गुराळ ग्वाड ग्वाड लय
बारा गावाचा जमलय दलाल ग्वाड ग्वाड लय
अहो काहिल भरली उखळी फुटली लयजण हरखली
नाचू किती लाजू किती कंबर लचकली
नाचू किती लाजू किती कंबर लचकली
ठेच लागली जाता जाता जाडवी कचकली
बाई माझी जाडवी कचकली
या सुटल्या गाडया कश्या हो ग्वाड ग्वाड लय
कुणी डागल्या हो तोफा जश्या हो ग्वाड ग्वाड लय
गाडीचा अडडा सुंगधी कट्टा दुनिया हपापली
नाचू किती लाजू किती कंबर लचकली
नाचू किती लाजू किती कंबर लचकली
ठेच लागली जाता जाता जाडवी कचकली
बाई माझी जाडवी कचकली

Scanned with CamScanner

पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची

लाज धरा पावण जरा जणांची मनाची जणांची मनाची

पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची

पोलाज जरा हिची कदर करा हिच काळीज समजून घ्या हो

पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची

डावा मिटुनी खुणवू नका हो फिदी फिदी हसूनी हिणवू नका वो

आठवण जपली आठवण जपली मी तरुणपणाची

पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची

अंगावर घेतला अंकुराचा साज अंगावर घेतलब अंकुराचा साज

सुखासंग दुखाच वेचल मी ओझ सुखासंग दुखाच वेचल मी ओझ

उरामध्ये हि निशाणी हि सख्या सजणांची उरामध्ये हि निशाणी हि सख्या सजणांची

पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची

ध्यान जरा धरा हिच काळीज समजूण घ्या

हरपल भान हो वेडीपेशी झाली हरपल भान हो वेडीपेशी झाली

नाचून नाचून मी घामामध्ये न्याहाले

माती झाली बाई रुपाची गुणांची माती झाली बाई रुपाची गुणांची

पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची

लाज धरा पावण जरा जणांची मनाची जणांची मनाची

पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची पोटासाठी नाचते मी पर्वा कुणाची

Scanned with CamScanner

रेशमाच्या रेघांनी

रेशमाच्या रेघांनी लाल काळया धाग्यांनी

रेशमाच्या रेघांनी लाल काळया धाग्यांनी

कर्नाटकी किशिटा मी का

ढीला हात नका लावू माझया साडीला हात नका लावू माझया साडीला हात नका लावू माझया साडीला

नवी कोरी लाख मोलाची भरली मी नक्षी फुल वेलांची वेलांची

नवी कोरी लाख मोलाची भरली मी नक्षी फुल वेलांची वेलांची

घुविअला रहो मोर रहो मोर जोडीला

हात नका लावू माझया साडीला हात नका लावू माझया साडीला

जात होते वाटेने मी बाई मी तोरयात तोरयात

अवचित आला माझया होरयात

तुम्ही माझया पदराचा शेव का वो ओढला

हात नका लावू माझया साडीला हात नका लावू माझया साडीला

भीड काही ठेवा आल्या देवाची मोरवंत राखा दहा डोळयांची

काय म्हणू तुमच्या या खोडीला

हात नका लावू माझया साडीला हात नका लावू माझया साडीला

रेशमाच्या रेघांनी लाल काळया धाग्यांनी

रेशमाच्या रेघांनी लाल काळया धाग्यांनीकर्नाटकी किशिटा मी काढीला हात नका लावू माझया साडीला हात नका लावू माझया साडीला

Scanned with CamScanner

अप्सरा आली

कोमल काया किमोह माया पुनव चांदण न्याहाले सोन्यात सजले रुप्यात भिजले रत्न
प्रभा तनु ल्याले हि नटली तटली जशी उमटली चांदणी रंग महाली मी उमान
भिजली पाहून थिजली इंद्रसभा भोवताली

अप्सरा आली इंद्रपुरीतून खाली पसरली लाली रत्नप्रभा तणु ल्याली ती हसली गाली
चांदणी रंग महाली आप्सरा आली पुनव चांदण न्हाली

हो छबीदार सुरत देखणी जणु हिरकणी नार गुलजार

सांगते उमर कणछुकी गोकुळी मुखी सोसते भार शेलटी खुणावी कटी तशी हणुवटी
नयन तलवार

हिर ती मझ भरली दाजी ठिणगी श्रृंगाराची कस्तुरी दरवळली दाजी धूप हि वाराची

अप्सरा आली इंद्रपुरीतून खाली पसरली लाली रत्नप्रभा तणु ल्याली ती हसली गाली
चांदणी रंग महाली आप्सरा आली पुनव चांदण न्हाली

Scanned with CamScanner

नृत्यांची बिझली कडाडली

तुफान सुटला वादळ वारा ढगांची लोभत झडली
नृत्यांची बिझली कडाडली नृत्यांची बिझली कडाडली
ईश्काची बिझली कडाडली ईश्काची बिझली कडाडली
ताला सुरांची झुंबड उठता ताला सुरांची झुंबड उठता
तालामधून ठिणग्या उमरदयांवानी अंगाला भिडली
नृत्यांची बिझली कडाडली नृत्यांची बिझली कडाडली
ईश्काची बिझली कडाडली ईश्काची बिझली कडाडली
धुंद नाचून मुखडा थोडा मी मदनाला घालीन खोडा
श्रृंगाराला डोळा घालता सुद बुद ती उडली
नृत्यांची बिझली कडाडली नृत्यांची बिझली कडाडली
ईश्काची बिझली कडाडली ईश्काची बिझली कडाडली
नजर बंदीच्या खेळासंग नजर बंदीच्या खेळासंग
असा बसतीन उडवीन रंग भल्या बुरयाची पर्वा नाही नशा मला चढली
नृत्यांची बिझली कडाडली नृत्यांची बिझली कडाडली
ईश्काची बिझली कडाडली ईश्काची बिझली कडाडली

Scanned with CamScanner

चला जेजुरीला जाउ

लय दिसाची हौस राया चला आता पुरी करु

चला आता पुरी करु

चला जेजुरीला जाउ चला जेजुरीला जाउ

चला जेजुरीला जाउ चला जेजुरीला जाउ

एक आणा आबलक घोडा त्यांची रेशीम खाली सोडा

मागे बसा मी पुडयात बसते जगाला कौतुक दाउ

चला जेजुरीला जाउ चला जेजुरीला जाउ

चला जेजुरीला जाउ चला जेजुरीला जाउ

जेजुरीगडावर जाउ देव मल्हारीला पाहू देव मल्हारीला पाहू

आपण दोघ जोडीजोडीने बेल भंडारा वाहू

चला जेजुरीला जाउ चला जेजुरीला जाउ

चला जेजुरीला जाउ चला जेजुरीला जाउ

देरे कान्हा चोळी अनूं लुगडी

अहो ऐका चतुरा अध्यात्माची काहाणी

कृष्ठांन फुलवल्या यमुनेवर गवळणी

पाहिल र ल ल ल ल ल ल

ऐन दुपारी गीळण नारी

आल्या युमुनेवरी

खुशाल सोडून दिल्या जळावर

Scanned with CamScanner

समारोप

लावणीच प्रकार कोणताही असो लावण्याला तमाशात ही महत्वाची सामाजिक संस्था आहे बदलत्या कालाबरोबर तिच्या कालबाह्य बदल होत आहे. तसेच यात जागतिकीकरन, उदारीकरन मुकत आथिक धोरणाच्या जमान्यात ही संस्था कालबाह्य न होता आजही आपले अस्तित्व टिकवून आहे.

Scanned with CamScanner